

Problemy wartości i wartościowania na materiale przysłów w szkole ponadpodstawowej

Pomiędzy człowiekiem a wartością rozpościera się szeroka przestrzeń ludzkiej wolności.

J. Puzynina

Współczesna młodzież, poddana oddziaływaniom różnych modeli kulturowych, w większości — jak podkreśla Jadwiga Puzynina¹ — niedojrzałych, narażona jest na zagubienie „swojego sumienia”².

Do istotnych zadań ludzi uczących języka, piszących i mówiących o nim należy więc wychowywanie „ku wartościom”. Mówienie o wartościach i ich języku w szkole wiąże się z koniecznością przedstawiania uczniom, jakie są owe wartości i ich układy charakterystyczne dla kultury, w której żyją i która kształtowała życie ich przodków.

Jan Paweł II twierdził, że to właśnie kultura, wypływając z istoty człowieczeństwa, jest czynnikiem tworzącym ludzką osobowość oraz pozwalającym człowiekowi kreować świat. Dzięki kulturze człowiek poznaje i sam stwarza rzeczywistość, osiąga przy tym pewną samodzielność i dojrzałość aksjologiczną³. Wartość i wartościowanie to fundamentalne kategorie kultury, gdyż kultura to zachowanie znakowe człowieka połączone z wartościowaniem — aksjologią⁴.

W ostatnich latach językoznawcy, dydaktycy, psychologowie i pedagodzy podkreślają konieczność omawiania zagadnień aksjologicznych w szkole⁵.

¹ J. Puzynina: *Słowo — wartość — kultura*. Lublin 1997, s. 251.

² Problem ten przedstawia także K. Ożóg: *Polszczyzna przełomu XX i XXI wieku. Wybrane zagadnienia*. Rzeszów 2004.

³ A. Frossard: *Nie lękajcie się. Rozmowy z Janem Pawłem II*. Kraków 1983, s. 258.

⁴ K. Ożóg: *Polszczyzna przełomu...*, s. 156.

⁵ J. Puzynina: *Język wartości*. Warszawa 1992; T. Denek: *Aksjologiczne aspekty edukacji szkolnej*. Toruń 1999; S. Jedliński: *Językowy obraz świata wartości w wypowiedziach uczniów*

„Proces wychowania »ku wartościom« polega na tym, by pomóc dzieciom i młodzieży w uznawaniu i zinternalizowaniu najistotniejszych wartości oraz nabywaniu siły do realizowania ich w życiu. Na tym polega samowychowanie, które powinno jak najwcześniej stawać się elementem postawy młodego człowieka”⁶.

W kształceniu polonistycznym łączy się ono z rozwijaniem refleksyjnego podejścia do języka i poszukiwaniem odpowiedzi na pytania: W jaki sposób czy też jakimi słowami i pojęciami wyrażać to, co dla człowieka ważne? Chodzi o to, by uczyć świadomego rozumienia treści i formułowania własnego stosunku do tych treści.

Repertuar zadań i rozwiązań dydaktycznych w programach i w podręcznikach szkolnych podejmujących problem wartości i wartościowania jest różnicowany pod względem doboru materiału przykładowego.

Przy realizowaniu zagadnień aksjologicznych na lekcjach języka polskiego warto uwzględnić nowe teorie lingwistyczne i wykorzystać je do omawiania zagadnień wartości i wartościowania. W nowych bowiem teoriach lingwistycznych podkreśla się mocno, że przeciętna, potoczna wiedza jest równie ważna i istotna w życiu, jak wiedza naukowa. Znaczące jest także doświadczenie społeczne, jakie przekazują pokolenia i własne środowisko. Ogromnie zatem potrzebne są dociekania semantyczne, które wynikają właśnie z tradycji, mowy wieków, własnych obserwacji. Dlatego w centrum badań znajdują się stereotypy, utrwalone metafory, idiomy, przysłowia, a więc powtarzane przez pokolenia wypowiedzenia, które informują o myśleniu ludzi dawniej i dzisiaj⁷.

W nauczaniu „ku wartościom” proponuję zwrócić uwagę na problemy wartości i wartościowania w przysłowiach. Przysłowia są doskonałym obszarem do „wyzwania wartości”⁸. Ich wielowiekowa tradycja, uniwersalność i ponadczasowość powinny stanowić ważny element w wychowywaniu młodego człowieka „ku wartościom”. Treści przysłów tworzą porządek etyczny, ustalają hierarchię spraw i rzeczy oraz określają dobro i zło. Funkcjonują jako argumenty w dyskusji, opisują świat, są życiowymi drogowskazami.

kończących szkołę podstawową. Kraków 2000; U. Kopeć: *Rozwój słownictwa nazywającego uczucia w języku dzieci i młodzieży*. Rozprawa doktorska. Uniwersytet Śląski. Katowice 1998, maszynopis; M. Dudzik: *Człowiek w edukacji polonistycznej*. W: *Z uczniem pośrodku. Podmiotowa dydaktyka literatury, języka i kultury*. Red. Z. Budrewicz, M. Jędrychowska. Kraków 1999, s. 362—364; Ł. Dawid: *O komunikowaniu uczuć w kształceniu językowym*. W: *Z uczniem pośrodku. Podmiotowa dydaktyka...*, s. 323; Z. Uryga: *Godziny polskiego. Z zagadnień kształcenia literackiego*. Warszawa—Kraków 1996, s. 15; A. Strzałkowska: *Wychowanie do wartości*. „Wychowawca” 1997, nr 7—8 i n.

⁶ J. Puzynina: *Słowo...*, s. 272.

⁷ H. Wiśniewskiej: *Antropocentryzm a kształcenie językowe*. W: *Z uczniem pośrodku. Podmiotowa dydaktyka...*, s. 349—361.

⁸ Określenie przyjąłem za J. Puzyniną: *Słowo...*, s. 254.

Walorem przysłów jest także ich obrazowość, dzięki której sprawy abstrakcyjne sprowadzone zostają do wymiaru konkretnego i pozwalają „oswoić” rzeczywistość⁹.

W artykule przedstawiam wyniki analizy podręczników do szkół ponadpodstawowych pod kątem wykorzystania materiału paremiologicznego do rozmów o wartościach i wartościowaniu w języku. Zebrany materiał pochodzi z 74 podręczników do gimnazjum i 54 podręczników do szkoły średniej¹⁰ i obejmuje 226 przysłów (w podręcznikach do gimnazjum wystąpiło 170 przysłów, natomiast 56 w szkole średniej). Z poddanych analizie przysłów wyłania się zestaw cech i właściwości składających się na stereotypowe charakterystyki zarówno osób, jak i związków rodzinnych¹¹ oraz zachowań społecznych. Treści ich bowiem to rezultat wielowiekowego doświadczenia, wynikającego głównie z obserwacji życia. Potwierdzają one fakt stałego postrzegania i oceniania rzeczywistości w kategoriach dobra i zła; jak język są instrumentem myślenia i komunikowania się¹².

Prezentuję ćwiczenia oparte na materiale przysłów¹³, obejmujących zagadnienia wartości i wartościowania w języku oraz inspirujących do rozmów o wartościach. W analizowanych podręcznikach rola tych ćwiczeń ograniczała się wyłącznie do strony formalnej przysłów¹⁴.

W zadaniach uwzględnia się kwestie praktyczne związane z przyporządkowywaniem przysłów do odpowiednich typów wartości:

⁹ K. Mosiołek-Kłosińska: *Wstęp*. W: D. i W. Masłowsky: *Przysłowia polskie i obce od A do Z*. Warszawa 2003, s. 7–8.

¹⁰ W badaniach brałam pod uwagę całe cykle podręczników, a więc podręczniki do kształcenia literacko-kulturowego oraz językowego. Z podręczników do gimnazjum przeanalizowałam: *Obmyślam świat; Przygoda z czytaniem; To lubię!; Błękitna szkoła; Do Itaki; Zrozumieć słowo; Między nami; Rozwinąć skrzydła; Świat w słowach i obrazach II; Czytam świat*; podręczniki Wydawnictwa Juka; J. Kowalikowa, U. Żydek-Bednarczuk: *Mów i pisz po polsku. Podręcznik języka polskiego dla gimnazjalistów (klasy I–III)*. Kraków 2001; J. Podracki, J. Porayski-Pomsta: *Nasz język ojczysty. Podręcznik dla klas I–III gimnazjum*. Warszawa 2000 (razem 74 podręczniki). Natomiast z podręczników do szkoły średniej przeanalizowałam cykle: *Wśród znaków kultury; Śródziemnomorskie korzenie; To lubię!; Barwy epok; Magia słów; Moja polszczyzna; Pamiętajcie o ogrodach; Między tekstami; Przeszłość to dziś; Opowieść o człowieku; Wyrazić słowem odcień słowa* (2 szt.); podręczniki Wydawnictwa Szkolnego PWN; H. i T. Zgólkowie: *Mówię, więc jestem. Podręcznik języka polskiego dla licealistów*. Kraków 2001, oraz J. Kowalikowa, U. Żydek-Bednarczuk: *Nasza polszczyzna. Podręcznik dla zasadniczych szkół zawodowych*. Kraków 2003 (razem 54 podręczniki).

¹¹ D. Ostaszewska: *Stereotyp rodziny utrwalony w materiale frazeologizmów i tekstów przysłowiowych*. W: *Rodzina: język — tradycja — tożsamość*. Red. I. Nowakowska-Kempna. T. 3. Katowice 1997, s. 26–37.

¹² J. Puzynina: *Słowo...*, s. 271.

¹³ Za każdym razem podaję źródło, z którego pochodzi prezentowane ćwiczenie.

¹⁴ Przysłowia przyporządkowałam określonym typom wartości.

Przyporządkuj przysłowia do odpowiednich typów wartości: ostatecznych, moralnych, estetycznych¹⁵:

Nic lepszego nad język, nic odeń lepszego, bo słodycz i trucizna równo płyną z niego.

Pasuje jak kwiatek do kozucha.

Modli się pod figurą, a diabła ma za skórą.

Co żyje, umrzeć musi.

Moda nie pomaga, gdzie uroda nie domaga.

Przysłowia inspirują do rozmów o kondycji człowieka w świecie. Przysłowie bowiem — jako tekst i jako zjawisko spoza tekstu, jako punkt przenikania do literackiej wypowiedzi wiedzy należącej do zbiorowości, dla której ta wypowiedź jest równocześnie przeznaczona — stanowi pewną instytucję społeczną, która implikuje z kolei określony konwencją kształt wypowiedzi: funkcja „pragmatyczna” przysłowia (w sensie semiotycznym słowa) determinuje zatem funkcję całego tekstu, którego jest ukoronowaniem. Przysłowie decyduje o pewnej strategii wypowiedzi i funkcjonuje jako element wiążący, odsyłając jawnie do intertekstu¹⁶, por.:

Kowalstwo kojarzy się z ciężką pracą — wykuwaniem z metalu różnych przedmiotów. Zanikającym już rzemiosłem jest kowalstwo artystyczne, polegające na wykonywaniu tradycyjną metodą bardzo misternych, ozdobnych przedmiotów. Wizerunek człowieka-kowala wykorzystany jest tu do zestawienia ciężkiego rzemiosła i precyzyjnej sztuki „rzeźbienia” charakteru. Znasz powiedzenie „każdy jest kowalem swego losu”? Teraz możemy dodać: każdy jest kowalem własnej osobowości. Bezustannie, nie uświadamiając sobie tego, dokonujemy rzeczy niezwyklej — powołujemy do istnienia własną niepowtarzalną indywidualność.

Jakie cechy wpisuje Leopold Staff w symboliczny obraz *Kowala*? Jak rozumiesz „wykuwanie” siebie? Spróbuj odnieść poetycki zwrot „padać boleśnie i znów się podnosić” do zawartych w wierszach *Kowal* oraz *Kochać i tracić...* wyobrażeń ludzkiego życia¹⁷.

Ćwiczenia odwołują się nie tylko do doświadczeń i kompetencji językowej oraz kulturowej uczniów, ale dzięki przywoływaniu przysłów pogłębiają wiedzę o świecie i wartościowaniu. Oto np. językowy obraz Cygana:

¹⁵ J. Kowalikowa, U. Żydek-Bednarczyk: *Barwy epok. Nauka o języku 2*. Warszawa 2002, s. 76.

¹⁶ P. Zumthor: *Przysłowie jako epifonem*. „Pamiętnik Literacki” 1978, z. 4, s. 329.

¹⁷ C. Antosik, A. Biała, A. Krawczyk, K. Ożarowska, K. Staszewska: *Czytam świat. Wypisy z wielkiej księgi kultury. Podręcznik do kształcenia literacko-kulturowego dla klasy I gimnazjum*. Kielce 1999, s. 216.

Cyganie są bohaterami wielu przysłów, wyjaśnij, jak rozumiesz¹⁸:

Bez Cygana wesele się nie obejdzie.

Cieszy się jak Cygan dziećmi.

Dla kompanii dał się Cygan powiesić.

Kował zawinił, Cygana powiesili.

Niedźwiedź tańczy, a Cygan pieniądze bierze.

Podobnie kształtuje się językowy obraz kobiety¹⁹:

Znajdź co najmniej 20 powiedzonek, przysłów, aforyzmów itp., których bohaterami są kobiety. Oceń sposób traktowania kobiet w tych powiedzonkach. Czy dostrzegasz w nich przejaw seksizmu?²⁰

W przysłowiach „zawarta jest bowiem nie tylko wiedza o rzeczywistości, ale także określony stosunek do pewnych postaw, zachowań, sytuacji, faktów. Przysłowia prezentują pewne wzorce postępowania formułowane w różnych epokach i w różnych kręgach społecznych. Są prawdziwą encyklopedią o życiu”²¹, świadectwem kultury i źródłem wartości. Analiza tekstów przysłów stanowi racjonalną podstawę do programowania edukacji językowej i kulturowej uczniów²², gdyż utrwalone w ich pamięci oraz właściwie odczytywane znaczenia przysłów pomagają im kształtować indywidualne systemy wartości. Większość przysłów zawiera w sobie wartościowanie.

Za J. Puzyniną przyjmuję, że wartościowanie może być rozumiane, po pierwsze, jako proces wewnętrzny, czyli poznawanie wartości w przedmiocie i / lub przypisywanie wartości przedmiotowi, oraz, po drugie, jako mówienie, że coś jest dobre lub złe pod jakimś względem²³. Badaczka, biorąc pod uwagę

¹⁸ T. Garsztka, Z. Grabowska, G. Olszowska: *W rodzinnej Europie. Kształcenie literacko-kulturowe. Podręcznik dla ucznia. 3 klasa gimnazjum*. Warszawa 2003, s. 92.

¹⁹ Por. artykuły E. Jędrzejko: *Kobieta w przysłowiach, aforyzmach i anegdotach polskich. Konotacje i stereotypy*. W: *Język a kultura*. Red. J. Anusiewicz i K. Handke. Wrocław 1994, s. 159—172, oraz *Jaka jesteś kobieto? Lingwistyczno-kulturowe studium porównawcze obrazu kobiet w polskiej i angielskiej paremiologii*. W: *Kobieta w języku polskim*. Red. E. Teodorowicz-Hellman. Stockholm 2001, s. 9—28.

²⁰ H. i T. Zgólkowie: *Mówię, więc jestem. Podręcznik języka polskiego dla licealistów*. Kraków 2001, s. 67.

²¹ S. Dubisz: *Historia i współczesność w przysłowiach*. W: *Idem: Między nowymi a dawnymi laty. Eseje o języku*. Warszawa 1988.

²² Por. m.in. *Świadomość językowa — kompetencja — dydaktyka*. Red. E. Sękowska. Warszawa 1996.

²³ J. Puzynina: *Język...*, s. 39. Badaczka za punkt wyjścia w swoich rozważaniach aksjologicznych przyjmuje podział na: wartości instrumentalne (służebne, są środkiem do zdobywania innych wartości, są zorientowane na zaspokajanie potrzeb człowieka) oraz wartości ostateczne (absolutne, stanowią wartość samą w sobie). Te dwie klasy wartości uważa za uniwersalne.

kryterium podziału wartości dla nadawcy, za nadrzędny uważa podział na wartości pozytywne i negatywne, w których obrębie mieszczą się wartości instrumentalne i ostateczne. Wartości pozytywne ostateczne Puzynina proponuje podzielić, począwszy od wartości transcendentnych (metafizycznych), przez wartości poznawcze, estetyczne, moralne, obyczajowe, witalne, skończywszy na odcuciowych (hedonistycznych)²⁴.

Zebrany materiał przysłów zaklasyfikowałam zgodnie z prezentowanym typem wartości i określiłam ich wartościowanie²⁵. Wyróżniłam wartości: moralne, obyczajowe, witalne oraz transcendentne. W materiale nie wystąpiły wartości odcuciowe, poznawcze oraz estetyczne.

1. **Wartości obyczajowe** (zgodność z obyczajem; praca, rodzina, matka, dom, tolerancja, wolność)

Dom w przysłowiach:

Jakie pouczenia zawierają niżej podane staropolskie przysłowia o domu i chacie? Co na ich podstawie możesz sądzić o swoich przodkach?²⁶

Wszędzie dobrze, ale w domu najlepiej.

Błogo temu, co swój dom ma.

Gdzie się dom pięknie świeci, tam każdy ptak chętnie leci.

Lepszy groch w domu niż w gościnie zwierzyna.

Największa ozdoba domu — grzeczny gospodarz.

Własny dom mały — lepszy niż cudze pałace.

Gość w dom, Bóg w dom.

Czym chata bogata, tym rada.

Droga to chatka, gdzie mieszka matka.

Każda chata ma swego skrzata.

Co w domu, do tego nic nikomu.

Zebrane w ćwiczeniu i zogniskowane wokół nadrzędnego hasła *dom* przysłowia odzwierciedlają stereotypowość sądów o *domu* i jego mieszkańcach oraz ukazują jego wewnętrznie zwartą, scementowaną strukturę. Materiał egzemplifikacyjny nawiązuje do przedstawienia językowego obrazu rodziny jako oazy spokoju, miejsca wyjątkowego, bo własnego, bezpiecznego i jedyne-go w swoim rodzaju, w którym panuje gościnność, spokój, bezpieczeństwo

²⁴ Ibidem, s. 39.

²⁵ Zebrany materiał określał przyjęty przeze mnie porządek przedstawiania typów wartości. Najpierw prezentuję ćwiczenia, które ilustrują zagadnienie wartościowania w języku, następnie klasyfikuję przysłowia pochodzące z różnych ćwiczeń do odpowiednich typów wartości.

²⁶ M. Nagajowa: *Świat w słowach i obrazach. Podręcznik do kształcenia literackiego i kulturalnego dla klasy pierwszej gimnazjum*. Warszawa 2000, s. 26.

i wzajemne zaufanie. We własnym domu każdy czuje się dobrze, każdy dom ma swoją tradycję. Dom to także ludzie w nim zamieszkujący: *Największa ozdoba domu — grzeczny gospodarz; Droga to chatka, gdzie mieszka matka*. Przysłowia o domu są więc również przysłowiami o rodzinie.

Rodzina w przysłowiaach:

Przypomnij sobie przysłowia odnoszące się do życia rodzinnego, domowego. Zanotuj je, a następnie poddaj analizie, aby odpowiedzieć na pytanie, jakie sytuacje, problemy, sprawy itp. wydobywają. Rezultaty swej pracy ujmij w zwięzłym tekście na temat: *Obraz rodziny przekazywany w przysłowiaach*²⁷.

Ćwiczenie stanowi punkt wyjścia do rozważań o sytuacji współczesnej rodziny, jej wartości i roli społecznej. Językowy obraz rodziny w przysłowiaach jest szeroko omówiony w literaturze przedmiotu²⁸. Rodzinę zazwyczaj utożsamia się z domem rodzinnym i przedstawia w kategoriach przestrzennych: *Kto drzwi i okien nie zamyka, ten swego domu mieć nie będzie*. Człowiek utożsamia się ze swoją rodziną i traktuje ją jak samego siebie, jako swoją przestrzeń wewnętrzną: *Błogo temu, kto własny dom ma*. Stereotypowa waloryzacja rodziny w przysłowiaach wiąże się z dodatnim jej wartościowaniem²⁹: *Gdy rodzina żyje w zgodzie, to jej bieda nie dobodzie*. W wychowaniu „ku wartościom” podkreśla się jej wyjątkowość, wagę i niezastąpioną funkcję w kształtowaniu dobrego człowieka, a co się z tym ściśle wiąże — i zdrowego społeczeństwa.

Matka w przysłowiaach:

Oto kilka przysłów o matce. Na podstawie treści przysłów zbuduj wizerunek matki. Jak wartościowana jest matka i za pomocą jakich środków językowych uzyskano ten typ wartościowania?³⁰

Dla każdej matki miłe jej dzieci.

Gdzie u dzieci matka, tam i główka gładka.

²⁷ J. Kowalikowa, U. Żydek-Bednarczuk: *Nasza polszczyzna. Podręcznik dla zasadniczych szkół zawodowych*. Kraków 2003, s. 53.

²⁸ Por. *Rodzina: język — tradycja — tożsamość*. T. 3...; J. Bartmiński: *Ojczyzny europejskie — duże i małe*. W: *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich*. Lublin 1993, s. 5—12; J. Bartmiński, J. Panasiuk: *Stereotypy językowe*. W: *Współczesny język polski*. Red. J. Bartmiński. Lublin 2002, i in.

²⁹ Nieliczne tylko przykłady mówią o braku zgody i miłości w rodzinie. Por. D. Ostaszewska: *Stereotyp rodziny utrwalony w materiale frazeologizmów i tekstów przysłowiowych*. W: *Rodzina: język — tradycja — tożsamość...*, s. 26—37.

³⁰ *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*. Red. J. Krzyżanowski. T. 3. Warszawa 1970; J. Kowalikowa, U. Żydek-Bednarczuk: *Barwy epok. Nauka o języku 2*. Warszawa 2002, s. 38.

Błogosławione są matki, co karzą swe dziatki.
Matka tłucze, ale uczy.
Matka miła, choćby biła.
Matka co ma, to dzieciom tka (da).

Modelowy obraz matki przedstawiany w przysłowiaach ukazuje ją jako osobę najważniejszą dla dzieci i mającą wzgląd na nie (*Dla każdej matki miłe jej dziatki; Matka co ma, to dzieciom tka (da)*). Matka uczy i wychowuje (*Błogosławione są matki, co karzą swe dziatki; Matka tłucze, ale uczy; Matka miła, choćby biła*), a także ona tworzy atmosferę rodzinnego domu, zapewnia ład i porządek (*Gdzie u dzieci matka, tam i główka gładka*). Obecność matki jest równoznaczna ze szczęśliwym i dobrym, błogosławionym rodzinnym szczęściem. To ona decyduje o klimacie domu i sprawia, że staje się on ciepły i bezpieczny.

Człowiek i relacje międzyludzkie w przysłowiaach:

Przytocz kilka przysłów, które mówią o wzajemnym stosunku ludzi do siebie. Wybierz jedno z nich i ułóż krótką historyjkę, której będzie morałem³¹.

Istnieje stare łacińskie przysłowie przylegające, niestety, nie tylko do fikcyjnych postaci literackich, ale także do życiowej filozofii wielu ludzi. To *Homo homini lupus est* (człowiek człowiekowi wilkiem). Jakich postaw dotyczy, niech objaśni utwór współczesnego poety, Edwarda Stachury [*Człowiek człowiekowi — O.P.*]³².

Przysłowia wartościujące relacje międzyludzkie stanowią dużą grupę w zebranym materiale. Ich liczebność łączy się z ludzką potrzebą oswajania rzeczywistości i nazywania reakcji ludzkich za pomocą obrazowości i sugestywności ujęcia. Relacje międzyludzkie w badanym materiale przysłów to przemawiające do wyobraźni opisy zachowań ludzkich i sposobów postępowania: *Kto pod kim dolki kopie, sam w nie wpada; Kto sieje wiatr, zbiera burzę; Kto wiele obiecuje, mało daje; Kto zbytkiem błyszczy, ten sam siebie niszczy; Kto zdrowia nie szanuje, ten na starość żałuje; Kto źle rozkazuje, niedługo panuje; Lepiej z mądrym zgubić, niż z głupim znaleźć; Lepsze imię dobre niż bogactwa hojne; Lepszy groch w domu niż w gościnie zwierzyna; Lepszy własny chleb niż pożyczona bułka; Lepszy wróbel w garści niż gołąb na dachu, oraz łatwe do przyswojenia obrazy, dzięki którym wartościuje się np. cechy charak-*

³¹ A. Krzyczkowska, R. Starz, E. Szpak: *Czytam świat. Człowiek i język. Podręcznik do kształcenia językowego dla klasy III gimnazjum*. Kielce 2002, s. 67.

³² C. Antosik, A. Biała, A. Krawczyk, K. Ożarowska, K. Staszewska: *Czytam świat...*, s. 223.

teru, przedstawia przywary ludzkie: *Nie mów hop, dopóki nie przeskoczysz; Nie od razu Kraków zbudowano; Panu Bogu świeczkę, a diabłu ogarek; Przygania kocioł garnkowi, a sam smoli; Przez niezgodę tracą ludzie swobodę; Ręka rękę myje, noga nogę wspiera; Syty głodnego nie zrozumie; W cudzym oku źdźbło a w swoim belki nie widzi.*

W przysłowiaach zawarto wszystko to, co jest dla człowieka ważne. Różnymi sposobami przedstawia się wartości zarówno pozytywne, jak i negatywne. Omawiana grupa przysłów odróżnia się od pozostałych formą. Najczęściej stanowią one nakazy: *Nie czyń drugiemu, co tobie niemiło; Nie dolewaj oliwy do ognia; Nie można kilku srok za ogon ciągnąć*, oraz ostrzeżenia: *Na pochyle drzewo każda koza skacze; Nadzieja matką głupich; Ten się śmieje, kto się śmieje ostatni; Uderz w stół, a nożyce się odezwą*. Przytoczone przysłowia mogą inspirować do poszukiwania odpowiedzi na pytanie, o jakich wartościach i o jakich problemach mówią przysłowia.

2. Wartości moralne (dobro drugiego człowieka)

W grupie wartości moralnych w analizowanych podręcznikach wystąpiły wyłącznie przysłowia wartościujące negatywnie.

Kłamstwo w przysłowiaach:

Przeczytaj przysłowia z *Nowej księgi przysłów polskich* i przygotuj się do dyskusji na temat: *Czy potrafimy żyć bez kłamstwa, obłudy, nieszczerości i fałszu? Jaki jest w naszej tradycji stosunek do kłamstwa?*³³

Dobra krew nie umie kłamać.

Kto kłamie, ten kradnie.

Kłamstwo uczciwemu nie przystoi.

Strzeż się kłamstwa jak zgnilego psa.

Kłamstwo ma krótkie nogi.

Zawsze się kłamca swym kłamstwem pobije.

W przysłowiaach kłamstwo nacechowane jest negatywnie³⁴: *Kto kłamie, ten kradnie; Zawsze się kłamca swym kłamstwem pobije; Strzeż się kłamstwa jak zgnilego psa*; ma krótki żywot, szybko zostanie rozpoznane i odrzucone: *Kłamstwo ma krótkie nogi*. Przysłowia poświadczają niechętny w ciągu wieków stosunek do kłamstwa i kłamców. Stanowią podstawę do konfrontacji: Jaki był kiedyś stosunek do kłamstwa i jakie jest jego współczesne ujęcie? Mają postać twierdzeń aksjologicznych, z wyraźnym wskazaniem: *Dobra krew nie umie kłamać* i *Kłamstwo uczciwemu nie przystoi*.

³³ J. Kowalikowa, U. Żydek-Bednarczuk: *Barwy epok. Nauka o języku 3*. Warszawa 2003, s. 96.

³⁴ Szczegółową analizę słowa *kłamać* przedstawia J. Puzynina: *Język...*, s. 186–202, oraz w wersji rozszerzonej i zmienionej w: Eadem: *Słowo...*, s. 318–337.

Zdrada w przysłowiaach:

Wybierz morał bajki *Czapla, ryby i rak* spośród poniższych przysłów; uzasadnij swój wybór. Czy do treści bajki można by odnieść także inne przysłowia?³⁵

Zdrada chodzi jak wilk w owczej skórze.

Zdrada zły koniec miewa.

Zdradę oplacają, a zdrajców wieszają.

Negatywnie wartościowana postawa moralna w przysłowiaach stanowi hipotezę interpretacyjną bajki *Czapla, ryby i rak*. Przysłowie podsumowuje treść poprzedzających je wersów i konfrontuje je z pewną „prawdą”, twierdzeniem, które ma reprezentować uniwersalność. Zdrada jest zła (*Zdrada zły koniec miewa*), szybko wyjdzie na jaw (*Zdrada chodzi jak wilk w owczej skórze*), a zdrajcy są srogo karani.

Przysłowie wpisuje się w wypowiedź jako struktura pusta, schemat jeszcze nie zrealizowany, którego aktualizacją jest właśnie poprzedzający go tekst. „Działanie przysłowia” polega na przejściu od wirtualności do aktualizacji³⁶. Przysłowie stanowi a k c e n t k o ń c o w y³⁷ tekstu i rozważanego moralnego problemu.

3. Wartości witalne (siła, zdrowie, życie)

Zdrowie w przysłowiaach:

Połącz pomieszanę część przysłów i powiedzeń na temat zdrowia. Które z nich wyraża tę samą myśl co fraszka Kochanowskiego?³⁸

Zdrowie i dobre sumienie Kto zdrowia nie szanuje Lepsze jest zdrowie Póki zdrowie mieszka w ciele Zdrowie	póty rozkosz i wesele to największy majątek ten na starość załuje niż pieniądze waż sobie nad dobre mienie
---	--

Przysłowia nawiązujące do fraszki Kochanowskiego, rozwijają i dopełniają problematykę omawianą w utworze, w eksplicytny sposób podkreślają, że zdrowie jest drogocenną wartością (*Zdrowie to największy majątek; Póki*

³⁵ M. Nagajowa: *Świat w słowach i obrazach. Podręcznik do kształcenia literackiego i kulturalnego dla klasy pierwszej gimnazjum*. Warszawa 2000, s. 50.

³⁶ P. Zumthor: *Przysłowie jako epifonem...*, s. 326.

³⁷ Ibidem, s. 329.

³⁸ M. Nagajowa: *Świat w słowach i obrazach. Podręcznik do kształcenia literackiego i kulturalnego dla klasy pierwszej gimnazjum...*, s. 26.

zdrowie mieszka w ciele, póty rozkosz i wesele), ważniejszą niż dobra doczesne (*Zdrowie i dobre sumienie waż sobie nad dobre mienie; Lepsze jest zdrowie niż pieniądze*). Również zawarta w przysłowiu przestroga (*Kto zdrowia nie szanuje, ten na starość żałuje*) ma być tego najlepszym potwierdzeniem. Przy okazji rozmów o zdrowiu jako wartości warto nawiązać do zagadnień edukacji prozdrowotnej i kontynuować temat na lekcjach biologii oraz zajęciach wychowawczych.

4. Wartości transcendentne (metafizyczne)

Wyrazem przekonania o niepewności ludzkiego losu są starożytne wierzenia i wiele biblijnych opowieści. W antycznych wyobrażeniach odnajdujemy boginię przeznaczenia, szczęścia i nieszczęścia, ślepego przypadku — Fortunę. Przedstawiano ją z zawiązanymi oczyma, a jednym z przypisywanych jej emblematów było koło. Przysłowia i powiedzenia odbijają symboliczne znaczenia tego wyobrażenia. Mówimy: „ślepy los”, „ślepy traf”, a o losie — „fortuna kołem się toczy”. Bóg, Fortuna (Los), przypadek — różnie ludzie wyobrażają sobie siłę stawiającą na drodze naszego istnienia osoby, zdarzenia, sytuacje. Pytanie o reżysera biegu życia od wieków pozostaje pytaniem otwartym, pytaniem bez jednej właściwej odpowiedzi. Odpowiadając na nie, wybieramy pewną koncepcję porządku świata³⁹.

Bóg w przysłowiach:

Strzeżonego Pan Bóg strzeże.

Gość w dom, Bóg w dom.

Jak Kuba Bogu, tak Bóg Kubie.

Człowiek strzela, Pan Bóg kule nosi.

Przysłowia odnotowują m.in. fakt, że swoimi czynami, swoim postępowaniem człowiek decyduje o tym, czy Bóg będzie mu sprzyjać (*Strzeżonego Pan Bóg strzeże*). Z przysłów wynikają zarówno zalecenia godnego i cnotliwego życia (*Gość w dom, Bóg w dom*), jak i przestrogi dla człowieka. Szczególnie zwraca uwagę przysłowie mające formę zestawienia, konstrukcji porównawczej *Jak Kuba Bogu, tak Bóg Kubie*.

Bóg w przysłowiach jest dobrym ojcem i sprawiedliwym sędzią, który chroni człowieka przed złem i obdarza zarówno jego samego, jak i jego bliskich potrzebnymi łaskami. Bóg w przysłowiach to Bóg-Stwórca decydujący o losach człowieka (*Człowiek strzela, Pan Bóg kule nosi*).

³⁹ C. Antosik, A. Biała, A. Krawczyk, K. Ożarowska, K. Staszewska: *Czytam świat...*, s. 219.

Przedstawiony materiał oraz jego analiza wskazują, że w koncepcji kształcenia językowego „ku wartościom” widać „tendencję do dehabitualizacji” znaczeń przysłów. Jest to działanie niezwykle istotne, gdyż dehabitualizacja wiąże się z jednej strony z uświadomieniem sobie treści wyrażenia, a więc traktowaniem go metajęzykowo, z drugiej — ze sformułowaniem własnego stosunku do tej treści. Aby ten stosunek powstał i by przysłowia mogły uczyć „ku wartościom”, muszą być przeżyte, a więc rozpatrzone jako element własnej wypowiedzi. Nie wystarczy okazjonalnie wprowadzać przysłowia, gdyż dopiero rozważenie znaczeń wypowiedzi nie ściśle semantyczne, ale także pragmatyczne, z włączeniem konotacji i implikatur, pozwala na pełną dehabitualizację tych wypowiedzi, przekształcenie ich znaczenia z ogólnojęzykowego i słabo uświadomionego w zindywidualizowane i przeżywane *znaczenie dla mnie*⁴⁰. Realizacja wartości nawiązuje bowiem do silnej konotacji kulturowej, która łączy uznawanie wartości z dążeniem do wcielania ich w życie i ma również związek z uwarunkowaniami środowiskowymi. Odmienne będzie się bowiem kształtować świadomość językowa i kulturowa, a w rezultacie — znajomość i korzystanie z bogactwa przysłów w wychowaniu „ku wartościom” wśród uczniów pochodzących ze środowisk miejskich i wiejskich oraz pochodzących z różnych regionów Polski⁴¹.

Stosunkowo niewielka liczba ćwiczeń, których tematem są wartości i wartościowanie, nie wyczerpuje bogactwa treści i zagadnień aksjologicznych, możliwych do przedstawienia na materiale paremiologicznym⁴². W przyszłości autorzy podręczników powinni zwrócić większą uwagę na możliwości, jakie teksty przysłów odsłaniają. Obrazowość przysłów, ich przekładalność na opisy konkretnych zachowań i sytuacji sprawiają, że są one zrozumiałe i bliższe doświadczeniom uczniów, dzięki czemu mogą inspirować do rozważań o wartościach.

Nasza kultura stanowi zbiór wartości, a jej analiza powinna dotyczyć genezy wartości, sposobów ich funkcjonowania, struktury i hierarchii⁴³. Kreowanie świata wartości jest właściwe tylko człowiekowi, który go tworzy i odkrywa. Wyznając i doświadczając pewnych wartości, człowiek je realizuje, ustala hierarchie, wyznaczając w ten sposób kierunek swych działań. Każda społeczność uznaje utworzoną przez siebie hierarchię wartości, która jest podstawą procesu wychowania następnych pokoleń.

⁴⁰ J. Puzynina: *Słowo...*, s. 256.

⁴¹ Dowodzą tego prowadzone przeze mnie badania znajomości przysłów wśród uczniów. W regionach rolniczych uczniowie wykazują się lepszą znajomością przysłów, ma to bezpośredni związek z tradycją i kulturą środowiska, w którym żyją.

⁴² W artykule ograniczam się do przedstawienia zagadnień oraz postulatów, które przy okazji problematyki wartości i wartościowania na materiale przysłów w szkole ponadpodstawowej można omawiać z uczniami. Konkretnie rozwiązania dydaktyczne zawarłam w osobnym artykule.

⁴³ K. Żygulski: *Wartości i wzory kultury. Rozważania socjologa*. Warszawa 1975, s. 5.

Człowiek powinien szukać uzasadnień swoich wartości. Przysłowia dzięki swej stałej formie oraz uniwersalnemu charakterowi uzasadniają, potwierdzają trwałość, nieprzemijalność wartości w nich zawartych i w nich wyrażanych. J. Puzynina podkreśla, że w „wychowaniu do wartości” najistotniejsze staje się przedstawienie, co to jest wartość i jakie są hierarchie wartości, i określenie, co uczniowie sami subiektywnie uznają za wartość, z kim się w tym uznaniu i internalizacji zechcą utożsamić oraz czy i jak będą daną wartość realizować⁴⁴.

W kształceniu polonistycznym warto wzbogacać zasób leksykalny ucznia o przysłowia, a także przygotować ucznia do rozpoznawania ich strony zarówno semantycznej, jak i pragmatycznej oraz ich wartościowania. Obrazowość i sytuacyjność przysłów powinna ułatwiać ich zapamiętywanie oraz być dla uczniów punktem odniesienia do wartości realizowanych w życiu. Trzeba podkreślać kulturotwórczą wartość przysłów — ich warstwa semantyczna daje możliwość rozwoju sfer ważnych dla każdego człowieka, stanowi płaszczyznę, na której można rozwinąć umysł racjonalny i emocjonalny oraz inteligencję interpersonalną.

Przysłowia skłaniają do rozmów o człowieku i uczuciach. Na III i IV etapie kształcenia trzeba zachęcać na lekcjach języka polskiego do rozmów o człowieku, o relacjach międzyludzkich i odkrywaniu siebie, swej osoby, swego człowieczeństwa, do stawiania pytań egzystencjalnych. Z badań nad językiem wynika, że odwoływanie się za pośrednictwem tekstów do uczuć, emocji czy też inicjowanie rozmów o uczuciach, emocjach, stanach psychicznych pozwala rozwijać umiejętności językowe uczniów oraz ich autentyczną aktywność językową⁴⁵.

Świat, który jawi się człowiekowi już od pierwszych dni jego życia, jest światem wartości. Wartości są ważną częścią naszego życia, my jesteśmy częścią wartości. Wartość to istotny rodzaj egzystencji człowieka. Niemożliwa jest egzystencja człowieka poza wartościami⁴⁶.

W edukacji polonistycznej należy mówić o tym, co znaczy, że coś stanowi wartość. Trzeba wskazywać wartości uniwersalne, niezależne od wiary i orientacji, takie jak międzyludzka życzliwość, zdolność do poświęceń dla drugiego człowieka, uczciwość (w tym prawdomówność), mądrość i dobroć, praca itd., odnosząc się przy tym do różnych tekstów, w tym także do bogactwa treściowego przysłów. Mówienie o wartościach stwarza warunki do kształtowania się ludzkiej aktywności — zarówno poznawczej, jak i etycznej. Na lekcjach języka polskiego powinno się przedstawiać uczniowi różne wartości, dobre oraz złe, tak by on sam potrafił zbudować własną, świadomie przyjętą ich

⁴⁴ J. Puzynina: *Słowo...*, s. 275.

⁴⁵ Ł. Dawid: *O komunikowaniu uczuć...*, s. 323; Z. Uryga: *Godziny polskiego...*, s. 15 i n.

⁴⁶ A. Siemianowski: *Szkice z etyki wartości*. Gniezno 1995, s. 29.

hierarchię i aby mógł rozwinąć w sobie poczucie odpowiedzialności za nią i przekonanie, że to on sam buduje ją nieustannie, w miarę swych doświadczeń i przemyśleń⁴⁷.

Człowiek powinien dążyć do świadomego życia wartościami — to Norwidowe „panowanie nad wszystkim na świecie i nad sobą”, to korzystanie z przestrzeni ludzkiej wolności. Mówi się, że wartość jest dla człowieka wyzwaniem. Przekształcanie swego życia tak, by przeżywać je świadomie, z pełną odpowiedzialnością — to pierwszy sens wyrażenia „wyzwanie wartości”⁴⁸.

⁴⁷ Por. J. Puzynina: *Słowo...*, s. 257.

⁴⁸ Ibidem, s. 254.

Ольга Пшибыла

ПРОБЛЕМЫ ЦЕННОСТЕЙ И ОЦЕНОЧНОСТИ
НА МАТЕРИАЛЕ ПОСЛОВИЦ
В СТАРШИХ КЛАССАХ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ

Резюме

Статья вписывается в русло исследований над аксиологическими вопросами в обучении польскому языку. Автор представляет результаты анализа заданий и упражнений в учебниках для старших классов средней школы с точки зрения использования паремнологического материала для бесед о ценностях и оценочности в языке. На основании собранного материала пословиц выделяется совокупность черт и особенностей, которые составляют стереотипные характеристики как лиц, так и семейных связей, а также общественных отношений и общественного поведения. Содержание пословиц подтверждает факт неизменного восприятия и оценки действительности в категориях добра и зла.

Olga Przybyła

PROBLEMS OF VALUE AND VALUING
ON THE BASIS OF PROVERBS
IN SECONDARY SCHOOLS

Summary

The article places itself in the current of research on axiological issues in the Polish philology education. The author presents the results of the analysis of instructions and exercises in secondary

school coursebooks, from the perspective of the application of paremiological material into conversations about values and valuing in language. The language material (proverbs) reveal a set of features and qualities constituting stereotypical characteristics of both people and family relations, as well as social relations and behaviours. The proverbs themselves prove that reality is being constantly perceived and evaluated within the categories of good and evil.